

Nationaal
Psychotrauma
Centrum

ARQ Kenniscentrum
Oorlog, Vervolging
en Geweld

Infosheet

Psychiatrische patiënten en mensen met een
verstandelijke beperking tijdens WO2

Introductie

De Tweede Wereldoorlog trof duizenden Nederlanders die vanwege psychische problemen, een verstandelijke beperking of ouderdom in psychiatrische instellingen leefden. Dat werd toen nog het Krankzinnigenwezen genoemd. In Nazi-Duitsland werd deze groep mensen al voor de oorlog gesteriliseerd en vermoord. De nazi's zagen psychiatrische patiënten en mensen met een verstandelijke beperking als mensen die het leven niet waard waren. Ruim 200.000 mensen werden in gaskamers, door verwaarlozing, uithongering of een dodelijke overdosis aan medicijnen vermoord.

In Nederland heerste de angst dat dezelfde maatregelen zouden worden ingevoerd door de Duitse bezetter. Dit gebeurde niet. Wel waren Joodse patiënten doelwit van vervolging. In januari 1943 werden bijna 1100 patiënten en ruim 50 personeelsleden van de Joodse psychiatrische inrichting Het Apeldoornsche Bos in vernietigingskamp Auschwitz-Birkenau vermoord. Ook in andere Nederlandse instellingen werden Joodse patiënten opgepakt, gedeporteerd en in Auschwitz of Sobibor omgebracht. Dit gebeurde in bijna alle instellingen, waaronder in Oud-Rosenburg, 's Heeren Loo en Warnsveld.

Wat het krankzinnigenwezen ook raakte waren de evacuaties van patiënten en personeel. Een van de grootste evacuatiegolven vond plaats in 1942 en begin 1943, vanwege de bouw van de Atlantikwall. Dat was een verdedigingslinie van betonnen bunkers aan de kust. Daarop werden vele patiënten naar huis gestuurd. Anderen werden opgevangen in andere instellingen elders in Nederland. In de meeste gevallen vonden de evacuaties plaats per trein, vervolgens met ambulance, bus of vrachtwagen. De reis was voor velen, met name de oudere en meer kwetsbare mensen, een grote belasting.

Ook door gevechten tussen de geallieerden en Duitsers moesten de patiënten evacueren. Zoals bij de slag om Arnhem in september 1944. Hierbij werd de kliniek in Wolfheze zwaar getroffen. Op de vlucht voor bommen en beschietingen, moesten de patiënten Wolfheze in grote haast verlaten. Ook andere instellingen, zoals Reinier van Arkel in Den Bosch en St. Anna in Venray bevonden zich in de vuurlinie.

Het verblijf in de gastinrichting was voor vele kwetsbare patiënten belastend. Er was in de instellingen gebrek aan ruimte. Toen de bezetting langer duurde, groeiden de tekorten aan voedsel, brandstof, zeep en textiel. De verplegers en de artsen probeerden ondanks alle tekorten de best mogelijke zorg te verlenen. Vooral in het laatste oorlogsjaar namen de moeilijkheden toe. De overbevolking en de tekorten maakten dat het extra lastig was voldoende hygiëne aan de patiënten te bieden. Dat had een toename van ziekten tot gevolg, tuberculose, tyfus en dysenterie. In sommige instellingen overleden veel mensen door ziekte en ondervoeding.

Meer weten?

In deze infosheet zijn meerdere bronnen opgenomen die over het onderwerp gaan. Het biedt een overzicht van de beschikbare literatuur, podcasts en websites. De onderstaande lijst is niet uitputtend. Zoekt u meer bronnen dan kunt u contact opnemen met bibliotheek@arq.org

Literatuur

- Bolink, Merijn, Glaudemans, Corien, en Corry van Straten, [*De patiënten en Joodse onderduikers bij de Stichting Rosenburg \(klinieken Oud-Rosenburg en Ramaer-kliniek\) en bij de Stichting Bloemendaal tijdens de Tweede Wereldoorlog*](#), De Nieuwe Haagsche, 2017.
- Buchheim, Eveline, en Ralf Futselaar, [*Uit zorg verdreven. Het Nederlandse krankzinnigenwezen tijdens de Tweede Wereldoorlog*](#), Uitgeverij Boom, 2023.
- Gietema, Marco, en Cecile aan de Stegge, [*Vergeten slachtoffers : psychiatrische inrichting De Willem Arntsz Hoeve in de Tweede Wereldoorlog*](#), Uitgeverij Boom, 2016.
- Gortworst, Johan, [*Zilver in bruikleen. Dilemma's van een verpleegster in oorlogstijd*](#), Aspekt, 2017.
- Havinga, Rense, [*De Zwarte Driehoek. De geschiedenis van als 'asociaal' vervolgd 1933 – 1945*](#), Van Genneep, 2022.
- Moei, Janneke [*Het leven niet waard, een geschiedenis van rassenwaan*](#), een uitgave van Stichting Sobibor, 2011.
- Mulder, Peter, [*'Vier "Noordwijkse" huizen ontruimd'*](#), De Kerndotter, 2019.
- Oosterhuis, Harry, en Marijke Gijswijt-Hofstra, [*Verward van geest en ander ongerief: psychiatrie en geestelijke gezondheidszorg in Nederland \(1870-2005\)*](#), Band I, hoofdstuk 3.2: 'De oorlog in de psychiatrische inrichtingen', Bohn Stafleu van Loghum, 2008.
- Strijk, Jannie, en Rense Schuurmans, [*Verpleegsters in oorlogstijd. Dagboeken van 't Uilennest en Welbereid*](#), Erfgoed Lentis, 2018
- Schuurmans, Rense, [*Dennenoord en Franeker: 1940 - 1945 : de helletocht die vergeten werd*](#), Erfgoed Lentis, 2013.
- Straten, Corry van, [*Een wereld die er niet meer is...: de stichtingen Rosenburg en Bloemendaal in de oorlogsjaren*](#), Uitgeverij de Graaff, 2015.
- Thys, Erik, [*Psycho genocide. Psychiatrie, kunst en massamoord onder de nazi's*](#), Uitgeverij Epo, 2015.
- Wyers, Suzette, [*Als ik wil kan ik duiken...Brieven van Claartje van Aals, verpleegster in de joods psychiatrische inrichting Het Apeldoornsche Bosch 1940-1943*](#), Thomas Rap, 1995.

Podcasts

- [In het Nauw](#) – een podcastserie over psychiatrische patiënten en mensen met een verstandelijke beperking tijdens de Tweede Wereldoorlog in Nederland. Januari 2024.
- [Het geheim van de psychiatrische kliniek in Wagenborgen](#) - het verhaal over het lot van de vier Joodse patiënten van Groot Bronswijk, in Wagenborgen. April 2020.

Tentoonstellingen

- [Who Cares? Een eerbetoon aan slachtoffers en helden van de zorg tijdens WOII](#) - H'ART Museum Amsterdam, te zien t/m 1 december 2024.
- [Herinneringscentrum Apeldoornsche Bos](#) – over de geschiedenis van de instelling en de deportatie van haar Joodse patiënten en personeel in 1943.

Websites

- [Airborne Memories](#) – herinneringen aan het bombardement op het psychiatrisch ziekenhuis in Wolfheze.
- [Canon van het sociaal werk / Gehandicaptenzorg](#) - Over het Apeldoornscha Bosch. Met literatuurverwijzingen.
- [De Joodse slachtoffers van het Rijks Krankzinnigen Gesticht te Woensel](#) – n.a.v. onderzoek van Lisa van de Beek. Op Joodsmonument.nl
- [Dossier Het Apeldoornsche Bos](#) – op Joodsmonument.nl
- [Het onbekende verhaal Joodse patiënten in een niet-Joodse instelling](#) – n.a.v. onderzoek van John Stienen naar Groot-Graffel, en het Oude en Nieuwe Gasthuis in Warsveld en Zutphen.
- [De geschiedenis de Stichting 's Heeren Loo](#) – met aandacht voor gebeurtenissen tijdens de Tweede Wereldoorlog.
- [De geschiedenis van Lentis](#) – met aandacht voor WO2 in [Groot Bronswijk](#) en [Dennenoord](#).
- [De Verhalen van Groningen](#) – over Wagenborgen en de deportatie van Joodse patiënten.
- [Herinneringscentrum Apeldoornsche Bosch](#)

Monumenten

In Nederland zijn er meerdere monumenten ter nagedachtenis van mensen met een verstandelijke beperking en psychiatrische problematiek. Deze zijn onder meer terug te vinden op 4en5mei.nl

- Amsterdam: [Monument bij het Weesperplein](#), ter nagedachtenis aan de patiënten van verpleegtehuis 'De Joodsche Invalide' die op 1 maart 1943 door de bezetter zijn gedeporteerd.
- Amersfoort: [Monument Zon & Schild](#) Het monument Zon & Schild in Amersfoort is opgericht ter nagedachtenis aan minstens 250 patiënten die tijdens de hongerwinter zijn omgekomen.
- Apeldoorn: [Monument Het Apeldoornsche Bosch](#).
- Den Dolder: Het gedenkteken '[De Wolk](#)' voor de vergeten slachtoffers van de Willem Arntzhoeve.
- Den Haag: monumenten voor Joodse patiënten van [Stichting Rosenberg en Stichting Bloemendaal](#). Zie ook de documentaire [Als bomen konden spreken](#) en de info op 4en5mei.nl
- Ermelo: monument op ['s Heeren Loo-Lozenoord](#) voor de omgebracht Joodse patiënten.
- Franeker: [Gedenkraam in het Psychiatrisch Ziekenhuis](#) als dank voor de hulp aan 400 patiënten uit deze inrichting, die op 1 maart 1943 in het hospitaal in Franeker werden opgenomen. Het instituut 'Vogelenzang' moest in 1943 worden ontruimd, omdat de bezetter in de kuststreek van Holland kazerneruimte nodig had.
- Medemblik: een monument ter nagedachtenis van de Joodse patiënten van het voormalig [Provinciaal Ziekenhuis](#).
- Noordwijk: Stolpersteine ter nagedachtenis van de Joodse patiënten van de [Willem van den Bergh Stichting](#).
- Oegstgeest - Stolpersteine ter nagedachtenis van de Joodse patiënten van [Rhijngeest en Endegeest](#).
- Rotterdam: De poort van het voormalig [Joods ziekenhuis](#) herinnert de inwoners van Rotterdam aan de deportatie op 26 februari 1943 van 261 patiënten en personeelsleden.
- Venray: een monument voor de slachtoffers van de [psychiatrische Inrichting Sint Anna](#) die door oorlogsgeweld om het leven kwamen.
- Warnsveld: heeft meerdere gedenktekens. [Voor de gedeporteerde Joodse patiënten](#), voor [vergeten slachtoffers](#) die in de instellingen om het leven kwamen, en voor [geneesheer-directeur P. van Bork](#) die in 1945 voorkwam dat de inrichting Het Groot Graffel werd vernietigd.
- Wagenborgen: monument voor de Joodse patiënten van [Groot Bronswijk](#).
- Wolfheze: op de begraafplaats bij het psychiatrisch ziekenhuis De Gelderse Roos staan [twee monument voor de omgekomen bewoners](#).
- Zuidlaren: een monument ter nagedachtenis van de evacuatie van [patiënten uit Dennenoord](#).